

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ*

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ.
ΑΣΗΜΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΕΡΓΑ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η συμβολή στη μελέτη της ιστορίας και της μνήμης του κόσμου της εργασίας των ασημουργών της πόλης των Ιωαννίνων και του μικρού ορεινού τόπου των Καλαρρυτών, από τον 18ο αι. ως σήμερα, και η ανάδειξη των ασημουργών ως δρώντων κοινωνικών υποκειμένων που μέσω κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών συγκροτούν την ταυτότητά τους, σχέσεις, συγκρούσεις, πεδία εξουσίας, και διαμορφώνουν ξεχωριστές αντιλήψεις, στρατηγικές προσαρμογής και ένταξης στον σύγχρονο κόσμο της οικονομίας της αγοράς. Επισημαίνεται ότι η έννοια της εργασίας δεν γίνεται νοητή ως μια οικονομική, απλώς, έννοια, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διαδικασία της παραγωγής, αλλά ως κοινωνική και πολιτισμική επίσης έννοια, συνδεδεμένη με τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής, του πολιτισμού ευρύτερα. Αρκετές, άλλωστε, μελέτες έχουν ήδη καταδείξει ότι η οικονομική σφαίρα δεν εμφανίζεται ανεξάρτητη και αυτόνομη από τις άλλες κοινωνικές δραστηριότητες και σχέσεις (αντίθετα, ενσωματώνει σχέσεις, νοήματα, αξίες, πολιτισμό στην ευρύτερη έννοια) ούτε συνιστά τον μοναδικό ρυθμιστικό παράγοντα των κοινωνικών σχέσεων και της αλλαγής.¹ Μεθοδολογικά η

* Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

1. Susana Narotzky, *Οικονομική ανθρωπολογία. Νέοι προσανατολισμοί*, επιμ. Μ. Σπυριδάκης, μτφρ. Αθηνά Σίμογλου, Σαββάλας, Αθήνα 2007.

Για εθνογραφικές/ανθρωπολογικές μελέτες της ελληνικής βιβλιογραφίας, που προσεγγίζουν την εργασία ως έννοια της οποίας το περιεχόμενο δεν περιορίζεται στην οικονομική σφαίρα αλλά είναι εμπλουτισμένο με κοινωνική δράση και με πολιτισμικές παραμέτρους, βλ ενδεικτικά: Στ. Παπαδόπουλου, *Η χαλκοτεχνία στον ελληνικό χώρο (1900-1975)*, κατά τις προφορικές μαρτυρίες των χαλκοουργών, τ. 1, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα Ναυπλίου, Ναύπλιο 1982, Κ. Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας. Ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18ος-20ός αι.)*, Πλέθρον, Αθήνα 2004, Μ. Σπυριδάκης, *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, Παπαζήσης, Αθήνα 2010, Γ. Τσιώλης, *Αποβιομηχάνιση και βιογραφικοί μετασχηματισμοί. Ιστορίες ζωής βιομηχανικών εργατών του Λαυρίου*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών – Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο 2002, Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα (1950-1967)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύ-*

εργασία βασίζεται στη διεπιστημονική κατά βάση θεώρηση και μέθοδο της ιστορικής εθνογραφίας² και της προφορικής ιστορίας.³ Η τελευταία συμβάλλει στο να γίνει περισσότερο αντιληπτή η βαθύτερη ιστορική συνείδηση και ταυτότητα των χειροτεχνών και να κατανοηθεί το πώς οι ίδιοι βιώνουν και ερμηνεύουν την ιστορία της χειροτεχνικής εργασίας και της ζωής τους, πώς αντιδρούν στην κοινωνική αλλαγή που έφερε η μετάβαση στον καπιταλισμό, πώς συγκροτούν την ταυτότητά τους στο παρόν.

Η προσοχή στην προφορική ιστορία, ως μεθοδολογικό εργαλείο⁴ καταγραφής της βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης, και ως ιστορική ερμηνεία,⁵ στην παρούσα εργασία αξιώνεται από το ίδιο το θέμα της, τον κόσμο δηλαδή της χειρονακτικής εργασίας. Η μελέτη και η κατανόηση ειδικότερα του κόσμου της εργασίας και της καθημερινότητας διευρύνθηκε ακριβώς χάρη στην προφορική ιστορία, η οποία προβάλλει την «από τα κάτω ιστορία» και επιβάλλει την ανάδειξη πολλών αποσιωπημένων ή υποτιμημένων μέχρι τώρα ιστοριών και κοινωνικών υποκειμένων.⁶ Επι-

οντας την υποταγή: οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, Παπαζήσης, Αθήνα 2012.

2. Βλ. σχετικά Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα*, τ. 2, Πορεία, Αθήνα 1993, σ. 137-142.

3. Η προφορική ιστορία, η ιστορία δηλαδή του βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης, διαμορφώθηκε ως επιστημονικό πεδίο από τις σχέσεις των Κοινωνικών Επιστημών, και κυρίως της Ιστορίας, Λαογραφίας/Ανθρωπολογίας και Κοινωνιολογίας, από τον διάλογο που άνοιξε το αντικείμενό της, η προφορική και γραπτή μνήμη, η «διαδικασία δηλαδή σχέσης παρελθόντος και παρόντος». Η μνήμη (ως συλλογική, κοινωνική, ιστορική) αναγνωρίστηκε, κατά κάποιον τρόπο, ως ο καταλύτης για την ευρύτερη διεπιστημονική σύγκλιση «στο επίπεδο του αντικειμένου».

4. P. Chamberlane, J. Bornat and T. Wengraf, *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, Taylor and Francis / Routledge, Λονδίνο 2000.

5. Πρόκειται για μια ιστορική ερμηνεία που ακολουπά πάνω στο βίωμα, στον εσωτερικευμένο κόσμο των συναισθημάτων και της ανθρώπινης καρδιάς, που μπορεί, βέβαια, να διαφέρει από αυτήν που έχει διαμορφώσει η επίσημη ιστορία των γραπτών πηγών και από αυτήν που έχει δώσει η αισθητική π.χ. θεώρηση της εργασίας τους και του έργου τους (ως καλλιτεχνών και των έργων τους ως έργων τέχνης), αλλά είναι αυτή που οι ίδιοι, ως δρώντα υποκείμενα, εννοούν ως Ιστορία.

6. Αλέκα Μπουτζοβυή (επιμ.), *Σκόπελος. Η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής. Οι χειροτέχνες αφηγούνται...*, Κατάρτι, Αθήνα 1999, Γ. Πετράκη, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο: Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, Κων. Μπάδα, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο: Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Δήμος Αγρινίου, Μεταίχιμο, Αθήνα 2003, σ. 117-130, Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου – Εύη Ολυμπίου, *Ανθρώποι και παραδοσιακά επαγγέλματα στο Αιγαίο III*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, Κ. Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, ό.π., Βασιλική Ρόκου, *Τα βυρσοδεφεία των Ιωαννίνων. Από το εργαστήριο στο «εργοστάσιο» της βιοτεχνικής πόλης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, Γεωργία Πετράκη, *Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας*, Gutenberg, Αθήνα 2007, Μ. Σπυριδάκης, *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή*, ό.π., Μάνος Σπυριδάκης, «Η μαστοριά ως λαϊκή κουλ-

τρέπει δε, όπως ήδη αναφέρθηκε, τη διερεύνηση τόσο της εργατικής συνείδησης όσο και των εμπειριών των επαγγελματιικών ομάδων, των εργατών/εργατριών ή τεχνιτών/τεχνιτριών, όπως και τη διερεύνηση των όρων διαμόρφωσης της υποκειμενικότητάς τους.⁷

Κρίνεται σκόπιμο στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η μνήμη (συλλογική/κοινωνική) προσεγγίζεται τόσο ως διαδικασία σχέσης παρελθόντος και παρόντος όσο και ως σχέση μεταξύ ατόμου και συλλογικότητας. Ο κατεξοχήν θεωρητικός της μνήμης, ο Halbwachs,⁸ επισημαίνει σχετικά με το τελευταίο ότι η ατομική λειτουργία της μνήμης προσδιορίζεται από την κοινωνική ομάδα στην οποία το άτομο ανήκει, ως εκ τούτου το άτομο ανακαλεί και ανασυγκροτεί το παρελθόν του πάντα ως μέλος μιας ομάδας ή ως φορέας μιας πολιτισμικής ταυτότητας στην οποία συμμετέχουν πολλοί με διαφορετικούς τρόπους. Ο ερευνητής, επομένως, της προφορικής μαρτυρίας και της μνήμης στην ουσία δεν έχει να κάνει τόσο με την ατομική μνήμη καθαυτήν και τους υποκειμενικούς εποικισμούς της, όσο με τις συλλογικές μορφές της υποκειμενικότητας, με τη συλλογική μνήμη. Οδηγείται δε διά της ατομικής μνήμης στη μελέτη της κοινωνικής ομάδας, μέσα στα όρια της οποίας η υποκειμενική διάσταση της μνήμης αναπτύσσεται και λειτουργεί.

Για την ανάδειξη του κόσμου της εργασίας των τεχνιτών του ασημιού καταγράφηκε, με την πρακτική της ημικατευθυνόμενης συνέντευξης, κατά την περίοδο 1995-97,⁹ η βιωμένη εμπειρία και μνήμη 87 ασημουρ-

τούρα», Διαβάζω, τχ. 404 (2000) 120-124, Γ. Τσιώλης, *Αποβιομηχάνιση και βιογραφικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι*, ό.π., Χαντζαρούλα Ποθητή, *Σμιλεύοντας την υποταγή*, ό.π., Κωνσταντίνα Μπάδα – Έφη Αργυρού, «Η κοινωνία και ο πολιτισμός της "υποτιμημένης" εργασίας: Από τη ψυχοθυγατέρα, τη δουλεύτρα, την υπηρέτρια και τη γυναίκα στην αλλοδαπή οικιακή βοηθό», στο: Ιορδάνης Ψημμένος (επιμ.), *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό προσωπικό*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 89-112.

7. Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

8. Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Παρίσι 1950· αγγλική μετάφραση: *Collective Memory*, Νέα Υόρκη 1980. Βλ., επίσης, Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, 1877-1945*, Νεφέλη, Αθήνα 2013. Σύμφωνα με τον P. Nora αλλά και άλλους θεωρητικούς της μνήμης, η συλλογική μνήμη ορίζεται ως «αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων ή ως αυτό που οι ομάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους». Βλ. P. Nora, «Mémoire collective», στο: J. Le Goff, P. Chartier, J. Revel (eds.), *L'histoire nouvelle*, Retz, Παρίσι 1978, σ. 73-106.

9. Αναλυτικότερα, το υλικό συλλέχθηκε κατά τα έτη 1995-1997 υπό την επιστημονική μου ευθύνη από ομάδα ερευνητών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Εφαρμοσμένες παραδοσιακές λαϊκές τέχνες της Ηπείρου – Ηλεκτρονική καταγραφή, προβολή και εκπαίδευση: Η τέχνη της ασημοουργίας (1995-1997)», Επιτροπή Ερευνών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΚΒΑΝ της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας). Ευχαριστώ θερμά τον κ. Δημήτρη Φωτιάδη, καθηγητή της Πληροφορικής, επιστημονικό υπεύθυνο του

γών της ευρύτερης περιοχής των Ιωαννίνων (υπολογίζεται ότι ο συνολικός αριθμός των γιαννιώτικων εργαστηρίων και εκείνων της ευρύτερης περιφέρειας δεν ξεπερνούσε αυτήν την περίοδο τα 120-130). Οι περισσότερες συνεντεύξεις συνοδεύονται από οπτικό υλικό που περιέχει φωτογραφίες, στοιχεία για τα στάδια της τεχνικής επεξεργασίας και διακόσμησης, για τα εργαλεία, που φυλάσσονται ως κειμήλια, για παλιά και νέα αντικείμενα της ασημουργίας. Στο αρχικό σώμα αυτών των συνεντεύξεων έχουν προστεθεί και άλλες 30 συνεντεύξεις που συγκεντρώθηκαν τα επόμενα χρόνια. Σχεδόν στο σύνολό τους οι ασημουργοί, τη βιωμένη εμπειρία και μνήμη των οποίων καταγράψαμε, έχουν δικό τους εργαστήριο.

Μια πρώτη προσέγγιση του καταγραμμένου λόγου τους και των δεδομένων της επιτόπιας γενικότερα έρευνας ανέδειξε διαδρομές ατομικής, οικογενειακής και εργασιακής ζωής, φώτισε αθέατες, εσωτερικευμένες πτυχές της εμπειρίας της μαθητείας και της τεχνικής εκπαίδευσης, και έδωσε πλήθος στοιχείων που αποτυπώνουν το πλέγμα των εργασιακών, οικογενειακών και κοινωνικών ευρύτερα σχέσεων που διαμείβονται στον εσωτερικό κόσμο του εργαστηρίου και των μελών του με την ευρύτερη κοινωνία. Ανέδειξε, επίσης, καλύτερα τη μοναδική εικόνα της χειροτεχνικής βιοτεχνικής ιστορίας της πόλης των Ιωαννίνων, όπου οι ίδιοι είχαν έναν ρόλο ως μαθητευόμενοι, ως καλφάδες, ως μάστορες, ως οικογενειάρχες ή ως μέλη του σωματείου ή κάποιας άλλης συλλογικότητας στην οποία ανήκαν. Ήρθαν στην επιφάνεια οι πρακτικές με τις οποίες οι ίδιοι, οι γυναίκες και οι οικογένειές τους οργάνωναν –και οργανώνουν ακόμα– τη ζωή τους γύρω από την ασημουργική δραστηριότητα, ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισαν τις αλλαγές που έφερε στη ζωή τους η βιομηχανοποίηση και η καπιταλιστική διείσδυση (η οποία στην τελευταία φάση εκφράζεται με τη μαζική εισαγωγή ασημένιων αντικειμένων από την Ταϊβάν, την Ταϊλάνδη, την Ινδία, την Ιταλία κ.λπ.) και οι μηχανισμοί επιβίωσης που ανέπτυξαν. Βασική διαπίστωση είναι ότι οι ασημουργοί μέχρι σήμερα ασκούν τη δραστηριότητά τους με μορφές εργασίας, τεχνικές, συμπεριφορές και νοοτροπίες που χαρακτηρίζονται ως παραδοσιακές, ως αναχρονιστική κατ' άλλους επιβίωση ή ως κατάλοιπο του παρελθόντος που θέτει και τους κοινωνικούς συντελεστές της στο περιθώριο της σύγχρονης αγοράς και κοινωνίας. Αυτή, ωστόσο, η μορφή παράδοσης δεν φαίνεται να αποτελεί ένα απλό κατάλοιπο του παρελθόντος, αλλά συνιστά μια συνεχιζόμενη, εξελισσόμενη παράδοση που επιτρέπει σε αυτήν την ομάδα την επιβίωσή της στον σύγχρονο κόσμο της αγοράς. Με βάση δε την ως τώρα έρευνα της ιστορίας της συγκεκριμένης δραστηριότητας, θα υποστήριζα ότι οι ασημουργοί εμφανίζονται να διαμορφώνουν πίσω

προαναφερόμενου έργου, που μου διέθεσε το υλικό των συνεντεύξεων για τη μελέτη και για την αρχειοθέτησή του.

από τη φαινομενική τους υποταγή στην αφομοιωτική λογική της προσαρμογής τους στους καπιταλιστικούς κανόνες της αγοράς μια διαφορετική λογική προσαρμογής και ένταξης σ' αυτήν.

Αναλυτικότερα, η ιστορία και η μνήμη της χειροτεχνικής δραστηριότητας των ασημουργών (χρυσικών, όπως λέγονταν) δείχνει ότι ο 18ος αι. εγκαινίασε μια διαφορετική πορεία για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της πρώην αγροτο-ποιμενικής Ηπείρου και της υποτυπώδους λειτουργίας κάποιων αστικών περιβάλλοντων της (Γιάννενα, Αργυρόκαστρο, βενετοκρατούμενη Πρέβεζα). Προς τις τελευταίες, ειδικότερα, δεκαετίες του 18ου αι. – αρχές 19ου αι. τα Γιάννενα γίνονται η πρωτεύουσα ενός εκτεταμένου πασαλικιού με σημασία και δύναμη, και εξελίσσονται μέσα στις συνθήκες της αναδυόμενης εμπορευματικής οικονομίας σε σημαντική εμπορική,¹⁰ βιοτεχνική και πολιτισμικά αναπτυσσόμενη πόλη. Ένας σημαντικός αριθμός ασκούμενων βιοτεχνικών δραστηριοτήτων που διαμοιράζονται στα 1.000 περίπου χριστιανικά εργαστήρια της πόλης, υπόκειται στις δομές και τις ιεραρχημένες εργασιακές και κοινωνικές σχέσεις των συντεχνιών.¹¹ Μεταξύ αυτών η αργυροχοϊκή δραστηριότητα¹² αναπτύσσεται σημαντικά τον 18ο και 19ο αι. με προώθηση των προϊόντων της στην εσωτερική αγορά, στην ευρωπαϊκή Δύση και στον βαλκανικό κόσμο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Από τις τελευταίες, ωστόσο, δεκαετίες του 19ου αι. τα μέλη των συντεχνιών μαζί με τους καλφάδες και τα τσιράκια τους βιώνουν την προοδευτική εξασθένηση της συντεχνιακής οργάνωσης και των εργασιακών σχέσεων εξαιτίας πολλών παραγόντων,¹³ κυρίως όμως λόγω της επικράτησης των καπιταλιστικών σχέσεων και του σκληρού ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών βιομηχανικών προϊόντων έναντι των εγχώριων προϊόντων της χειροτεχνικής-βιοτεχνικής παραγωγής. Ο κόσμος των ασημουργών επλήγη περισσότερο εξαιτίας της αδυναμίας του να ανταποκριθεί στις νέες απαιτήσεις της αγοράς και επιπρόσθετα λόγω της υψηλής οικονομικής δαπάνης προμήθειας της πρώτης ύλης (ασήμι, χρυσό και άλλα μέταλλα).¹⁴

10. Γ. Πλουμίδης, «Συμβολή στην ιστορία του εμπορίου των Ηπειρωτών με τη Βενετία (18ος αι.)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 41 (2007) 9-33. Γενικότερα βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου – αρχές 19ου αι.)*. Ένα μαθηματάριο εμπορίου του Αθανάσιου Ψαλίδα, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1990.

11. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αι. (αρχές 19ου αι. ως 1912)*, Γιάννενα 1982. Ευαγ. Ντάτση-Δάλλα, *Τα ιανάφια μας τα βασιλεμένα. Τα Γιάννενα των μαστόρων και των καλφάδων*, εκδ. Γαβριηλίδης – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006.

12. Γ. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες*, ό.π., σ. 32, όπου σε σχετικό πίνακα σημειώνεται ότι το 1812 στη συντεχνία των χρυσικών ήταν καταγεγραμμένα 53 μέλη, με φθίνοντα, ωστόσο, αριθμό ως το 1818.

13. Στο ίδιο, σ. 197-212, Βασιλική Ρόκου, *Τα βυρσοδεφεία των Ιωαννίνων*, ό.π., σ. 84-102.

14. Έως σήμερα η προμήθεια της πρώτης ύλης, μέσω εμπόρου, γίνεται με τη

Μια αντίστοιχη βιοτεχνική διαδρομή, βασισμένη, ωστόσο, στην παραγωγή του ελεύθερου τεχνίτη, διαγράφηκε και στις ορεινές κοινότητες –κυρίως σε αυτές που ίσχυε το καθεστώς των προνομίων (όπως π.χ. στο Συρράκο και στους Καλαρρύτες¹⁵ –και σε άλλα Τζουμερκοχώρια–, στο Μέτσοβο, στα Ζαγοροχώρια κ.ά.). Πρόκειται για έναν ορεινό κόσμο που ανταποκρίθηκε στα δεδομένα της εμπορευματικής οικονομίας και κοινωνίας αξιοποιώντας παγιωμένες πρακτικές του, όπως π.χ. την κινητικότητα των δυνάμεών του και των πόρων του, την οικογενειακή/συγγενική υποστήριξη, ή βρίσκοντας νέες διεξόδους, όπως την ορεινή οικιακή βιοτεχνία και το εμπόριο. Μεταξύ αυτών οι Καλαρρυτινοί, όπως και οι Συρρακιώ-

μορφή «χελώνας» ή σε «σπυρί». Το εμπόριο σήμερα διεξάγεται από Γιαννιώτες εμπόρους αλλά υπάρχει και απευθείας προμήθεια από την Αθήνα. «Παλιότερα το έπαιρναν από το Λαύριο μέσω του Μιμικόπουλου. Τα περισσότερα εργαστήρια έχουν το δικό τους μικρό χυτήριο όπου λειάνουν το ασήμι και πετυχαίνουν το επιθυμητό επίπεδο βαθμών του ασημιού με τη μείξη και άλλων μετάλλων» (προφορική μαρτυρία). Για τα μεταλλεία του Λαυρίου και τις εταιρείες παραγωγής αργυρούχου μολύβδου βλ., συνοπτικά, Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19ο αι.*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, σ. 246-249, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Δεν έχουμε όμως επαρκή στοιχεία για τον τρόπο προμήθειας της πρώτης ύλης για την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Τα μεταλλεία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν απέδιδαν σημαντική παραγωγή, παρόλο που δεν έλειπαν ούτε οι φυσικοί πόροι ούτε τα κεφάλαια. Ως ανασταλτικούς παράγοντες που περιόριζαν την ανάπτυξη, οι ειδικοί θεωρούν το ιδιοκτησιακό καθεστώς των αργυρωρυχείων της Βαλκανικής και του τρόπου διοίκησής τους, την τεχνολογική καθυστέρηση (εκτός αυτών της Σερβίας και Βοσνίας) και τις ημι-αποικιακού τύπου σχέσεις που ανέπτυξε η Οθωμανική αυτοκρατορία με τη Δύση, οι οποίες οδήγησαν σταδιακά στην οικονομική και τεχνολογική εξάρτηση από αυτήν (Γιάννης Χρυσοβέργης, «Τεχνολογική καθυστέρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα τέλη του 18ου αι.», στο: *Πρακτικά του Συμποσίου «Κουλτούρα και τεχνολογία»*, Praxis / Παρουσία, Αθήνα 1990, σ. 211-218. Από μεμονωμένες γραπτές πηγές φαίνεται πάντως ότι ένα μέρος της προμηθευόμενης ύλης εισαγόταν με τη μορφή του σύρματος και του φύλλου. Βλ., ενδεικτικά, Κ. Μέρτζιου, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείο», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936) 260, όπου σε εμπορική αλληλογραφία (1723, 12 Αυγούστου) αναφέρεται ότι ο Αναστάσιος Νικολόπουλος από τα Γιάννενα παραγγέλνει, μεταξύ άλλων, και «ασήμι φύλλα μεγάλα διά αγιογραφίας χηλιάδες Νο 5. Να το κιτάξης να μην ινε πατιδο (βεβλεμένον) και δεν βγαίνουν τα φύλλα». Ένα άλλο μέρος της προμήθειας της πρώτης ύλης το εξασφάλιζε η τεχνική της ανακύκλωσης, δηλαδή το «λαγάρισμα» των χρυσών και ασημένιων αντικειμένων, τεχνική που την χρησιμοποιούσαν οι τεχνίτες μέχρι το 1950 περίπου, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των τεχνιτών Αρλέτου, Ματσαβίνη, Τσουμάκα, Καλαμπόκη. Βλ. για την περιγραφή της τεχνικής Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, «Το λαγάρισμα των πολύτιμων μετάλλων», *Εθνογραφικά* 6 (1989) 46-47.

15. Το χωριό Καλαρρύτες είναι η έδρα των «προνομιακών» χωριών της περιοχής του Μαλακασίου. Κινούμενοι οι Καλαρρυτινοί εντός του πλαισίου του καθεστώτος των φοροαλλαγών και των προνομίων, όπως αυτά λειτουργούσαν στα δεδομένα του κοινωνικού σχηματισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διαμόρφωσαν σταδιακά τους όρους ανάπτυξης ενός αξιόλογου και αυτόνομου μηχανισμού τοπικής αυτοδιοίκησης/αυτονομίας. Βλ., γενικότερα, Στέφανος Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, Αθήνα 2000.

τες,¹⁶ Βλάχοι ως προς την εθνοτική τους ταυτότητα, εκμεταλλεούμενοι τις περιστάσεις ανέπτυξαν¹⁷ κατά την περίοδο 1750-1821 συμπληρωματικά στην κτηνοτροφία που ήταν η κύρια παραγωγική τους δραστηριότητα, την οικιακή βιοτεχνία των μάλλινων ειδών ένδυσης (π.χ. κάπες), την τέχνη της ραπτικής και το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων,¹⁸ ενώ οι Καλαρρυτινοί επιδόθηκαν επιπρόσθετα στην ιδιαίτερη δραστηριότητα της ασημουργικής τέχνης. Η γραπτή και η προφορική μνήμη αποτυπώνουν την άσκηση στην περιοχή αυτή της τέχνης του ασημιού και τις σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι κοινωνικές δυνάμεις της με τα Γιάννενα.¹⁹ Η πόλη, βέβαια, εμφανίζεται να ενσωματώνει²⁰ –πραγματικά και συμβολικά– και

16. Βλ., γενικότερα, Δημ. Ψυχογιός (επιμ.), *Ο οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός των αγροτικών κοινοτήτων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, Βασιλική Ρόκου, «Η ορεινή πόλη της κτηνοτροφίας, πόλη της υπαίθρου. Τρία ηπειρωτικά παραδείγματα: Μοσχόπολη, Μέτσοβο, Συρράκο», *Πρακτικά Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και νεοελληνικό κράτος*, τ. Β', Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 75-82, *Συρράκο – Πέτρα – Μνήμη – Φως*, Πνευματικό Κέντρο Κοινότητας Συρράκου, χ.τ. 2004.

17. «Προς το ανατολικόν των Ιωαννίνων μέρος, σχεδόν οκτώ ωρών διάστημα προς τον Άραχθον ποταμόν, υπό την δυτικήν υπώρειαν του Πίνδου όρους, κείνται τα Βλαχοχώρια λεγόμενα κατοικημένα όλα από Γραικούς, εξ ων δυο χώροι εισίν οι επισημότεροι. Πρώτη η Καλαρρύτε, χώρα αρκετά μεγάλη, και η Συρράκω. Οι εγκατοικοι τούτων των χωριών [...] χάριν εμπορίου και κέρδους ευρίσκονται σχεδόν διεσπαρμένοι εις όλας τας παραθαλασσίους πόλεις της Ευρώπης μέχρι και αυτών των Ηράκλειων στηλών, εμπορευόμενοι τας εκ των Σκουτιών συνεραμμένας Κάπας, τας προς χρήσιν των ναυτών» *Μελετίου Γεωγραφία, Β' έκδοσις, επαυξηθείσα μετά και τινων Παραρτημάτων, και Πέντε Γεωγραφικών Πινάκων και επιδιορθωθείσα υπό Ανθίμου Γαζή, του Μηλιώτου*, Βενετία 1807. Πρβλ. και Σπ. Λάμπρου, «Συρράκων και Καλαρρύτες», *Εστία*, τ. Β' (1881) 441. Σε αντίστοιχες διαπιστώσεις προβαίνουν και οι περιηγητές W. Leak και F. Rouqueville, οι οποίοι επισκέφθηκαν την περιοχή στις αρχές του 19ου αιώνα. Ειδικά για το χωριό Καλαρρύτες αναφέρουν ότι χαρακτηρίζεται από πλούτο και πολιτισμό.

18. Στο τέλος, ειδικότερα, του 18ου αιώνα έχουν οργανώσει ένα πολύ καλό εμπορικό δίκτυο στις ευρωπαϊκές αγορές. Στην Ιταλία ανοίγουν πολλοί εμπορικοί οίκοι: Ο Γεώργιος Δουρούτης δραστηριοποιείται στην Ανκόνα και τη Νάπολη, ο αδελφός του, Χρήστος Δουρούτης, στην Τεργέστη, οι αδερφοί Σταματάκη, οι αδερφοί Μπαχώμη, ο Κ. Παράσχος και η οικογένεια Σγούρου δραστηριοποιούνται στο Λιβόρνο (και στην Ισπανία οι τελευταίοι), οι αδερφοί Τουρτούροι στη Βενετία, οι αδερφοί Λάμπρου στη Νάπολη, ενώ στα Γιάννενα κάνουν αισθητή την εμπορική και κοινωνική παρουσία τους οι αδελφοί Γεωργίου και Νικολάου Λάμπρου, Ιωάννη και Αποστόλου Παράσχη, Γεωργίου Τουρτούρη, Δημητρίου Δαμίρη και Νικολάου Σγούρου μετά το 1815. Βλ., ενδεικτικά, Γ. Παπαγεωργίου, «Μαρτυρίες για τις δραστηριότητες Καλαρρυτινών εμπόρων (τέλη 18ου αιώνα – 1821)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 30 (1992) 171-189, Μαίρη Ζάγκλη-Μπόζιου, *Ιστορικός οικισμός στις κορυφές της νοτιοδυτικής Πίνδου, Καλαρρύτες. Οδηγός. Ιστορία – Αξιοθέατα – Περιηγήσεις, Κοινότητα Καλαρρυτινών*, χ.τ. 2005.

19. Αναφέρεται ότι στα εργαστήρια του Συρβάνου και του Σουγδόρη, χρυσοκλών της πόλης, έμαθαν τη χρυσοχοϊκή τέχνη και Καλαρρυτινοί, οι οποίοι στη συνέχεια την μεταβίβασαν και σε άλλους συμπατριώτες τους.

20. «Ο παππούς μου γεννήθηκε στους Καλαρρύτες, όμως εδώ, στα Γιάννενα, έζησε. Ο πατέρας μου γεννήθηκε το 1899 και έζησε στα Γιάννενα. Εκεί όμως, από

σταδιακά να απορροφά την ιστορική παρουσία των ορεινών ασημουργών των Καλαρρυτών. Η ορεινή εμποροβιοτεχνική οικονομία συρρικνώθηκε, άλλωστε, νωρίτερα, εξαιτίας τόσο των πιέσεων που ασκούσε η αναπτυσσόμενη στον δυτικό κόσμο καπιταλιστική οικονομία, όσο και άλλων ιστορικών συγκυριών και παραγόντων, μεταξύ των οποίων η καταστροφή του χωριού το 1821 από τους Τούρκους και η φυγή όλων των κατοίκων του.²¹ Από αυτήν την περίοδο της αναγκαστικής εξόδου και εξής οι ορεινοί τεχνίτες του ασημιού επέλεξαν να ζήσουν και να εργαστούν ως ασημουργοί²² σε άλλους τόπους,²³ μεταξύ αυτών και στα Γιάννενα, κατασκευάζοντας στα εργαστήριά τους προϊόντα που τους κατέστησαν φημισμένους τεχνίτες. Αρκετοί, μάλιστα, από αυτούς, έχοντας συνείδηση της αξίας τους ως τεχνίτες, ξεπερνούν τη συνήθη πρακτική της ανυπόγραφης παραγωγής και υπογράφουν τα έργα τους με αναφορά του ονόματός τους και του τόπου καταγωγής τους.²⁴ Σημειώνεται ότι το χωριό σταδιακά επανασυγκροτήθηκε, αλλά στήριξε πλέον την οικονομική και κοινωνική του ζωή στην ανέκαθεν ασκούμενη κτηνοτροφία (και στη μεταποίηση των προϊόντων της, π.χ. τυροκομία), συμπληρωματικά στη γεωργία και σταδιακά,

εκεί είναι η ρίζα μας. Και υπήρχε μέχρι τώρα και το σπίτι μας εκεί. Κι όπως έφερνα βόλτα, βλέπω ένα παλιό σπίτι ετοιμόρροπο και βλέπω από το πίσω μέρος μέσα από ένα τζάμι ένα εργαστήριο με τους πάγκους και τα εργαλεία πάνω σκουριασμένα... Ο παππούς εργαζόταν στα Γιάννενα, το καλοκαίρι όμως έφευγαν και πήγαιναν εκεί. Γιατί θυμάμαι που έλεγε ο πατέρας μου, ήμασταν μικρά και μας έβαζαν πάνω στα άλογα σε κάτι καλάθες, τον καθένα από μια μεριά και μας πήγαιναν στους Καλαρρυτές. Και από το σόι της γιαγιάς μου λένε πως είχαν υποκατάστημα στην Τεργεστή. Από την οικογένεια των Βογιάρων». (Μίμης Τζουμάκας, Γιάννενα 1997)

21. Οι Καλαρρυτές γνωρίζουν πρωτοφανή ερήμωση: πριν από την Επανάσταση του 1821 είχαν πληθυσμό περίπου 3.000 κατοίκους και στις παραμονές του 1821 αριθμούσαν 500 οικογένειες, ενώ στην απογραφή του 1831 παρουσιάζονται μόνο 26 από αυτές. Οι δύο διαταγές (μπουγιουρντί) που εκδόθηκαν το 1822 και το 1826 (για αμνηστία και ασφαλή επιστροφή των κατοίκων) δεν στάθηκαν ικανές να αποτινάξουν τον φόβο. Ο μικρός αριθμός των οικογενειών που επέστρεψε, έκανε, ωστόσο, μια νέα αρχή.

22. Βαρβάρα Παπαδοπούλου, «Ηπειρώτες χρυσιχοί και αργυροχοί. Συμβολή στη μελέτη της ηπειρωτικής αργυροχοΐας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 39 (2005) 51-102.

23. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Τσιμούρης δρα στα Ιωάννινα και στους Καλαρρυτές, ο Μπάφας στη Ζάκυνθο, ο Παπαγεωργίου και ο Παπαμάσχος στην Κέρκυρα, ο Νέσσης (Nessi) και ο Βούλγαρης (Bulgari) στην Ιταλία και άλλοι στην αλβανική Ήπειρο. Βλ. και Πόπη Ζώρα, *Δύο μεγάλοι μαστόροι του ασημιού: Αθανάσιος Τσιμούρης – Γεώργιος Διαμάντης Μπάφας*» εκδ. ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1972, Α. Τσιάρα, «Οι Καλαρρυτινοί αργυροχοί Νικόλαος και Κωνσταντίνος Ποντίκης. Τα έργα τους και η συμβολή τους στην ηπειρωτική αργυροχοΐα (τέλη 18ου – αρχές 19ου αιώνα), στο: Χ. Δ. Μεράντζας (επιμ.), *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου για τα Τζουμέρκα. Ο τόπος, η κοινωνία, ο πολιτισμός. Διάρκειες και τομές*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων, Ιωάννινα 2008, σ. 417-428, εικ. 1-25.

24. Προβλ. Χαράλαμπος Κουτελάκης, *Έλληνες αργυροχρυσοχοί και ξυλογλύπτες*, Σμίλη, Αθήνα 1996, όπου διαπιστώνεται ότι οι Καλαρρυτινοί ασημουργοί υπερτερούν σε αριθμό, όπως και σε έργα που φέρουν την υπογραφή τους.

προς τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, στον εισαγόμενο πλούτο που έστελναν οι απόδημοι. Ένα μικρό ποσοστό επιδίδεται, ωστόσο, και στην ασημουργική δραστηριότητα και τη διακίνηση των προϊόντων της. Προφορικές μαρτυρίες και γραπτές πηγές θέτουν ως σημείο οριστικής λήξης της δραστηριότητας στους Καλαρρύτες τη δεκαετία του 1940-1950:

Εγώ γεννήθηκα, βέβαια, στους Καλαρρύτες και μέχρι μια ηλικία 10-12 ετών ήμουνα εκεί και θυμάμαι πάρα πολύ καλά τους τεχνίτες και πήγαινα στα εργαστήρια, ζούσε ο ένας ο παππούς μου, πήγαινα έβλεπα στο εργαστήριο πώς δούλευε, παρόλο που εκείνα τα χρόνια ήταν οι συνθήκες δύσκολες, τα εργαστήριά τους ήταν καλά οργανωμένα, με το χυτήριό τους, με το ασκί που λέμε εμείς, από δέρμα. Αυτό ήταν φουσκωτό αλλά λειώνανε τα μέταλλα κανονικά, τα θυμάμαι πολύ καλά αυτά... Τα εμπορεύματα πήγαιναν έξω, πήγαιναν με τα ζώα από τους Καλαρρύτες στη Ρουμανία αλλά τα περισσότερα ξοδεύονταν στο μοναστήρι της Παλιουρής. Γινόταν ένα πανηγύρι το Σεπτέμβρη και όλοι οι εκθέτες και οι μάστορες από τους Καλαρρύτες πήγαιναν και εκθέταν σε πάγκους, σε τραπέζια μεγάλα τα εκθέματά τους και ξέρανε απ' όλη την Ελλάδα ότι γίνεται η έκθεση στο μοναστήρι της Παλιουρής και έρχονταν και κάνανε παραγγελίες για τις νύφες, γιατί στους γάμους που γίνονταν, στολίζονταν οι νύφες με ζώνες, μαντήλια και καρφίτσες... Αργότερα ο παππούς μου έφτιαχνε πράγματα και τα έστελνε στον πατέρα μου που είχε εργαστήριο και μαγαζί στα Γιάννενα

(Δ. Ματζαβίνης, ετών 60)

Το αναπόφευκτο, όπως φάνταζε, τέλος των ασημουργών/χρυσικών και των προκαπιταλιστικών μεθόδων της εργασίας τους επιχειρήσαν, και όπως διαπιστώνεται το παραμέρισαν, οι ίδιοι οι ασημουργοί. Σημειώνεται ότι μετά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, το 1913, έως το τέλος της δεκαετίας του 1920 ο αριθμός των εργαστηρίων και των ασημουργών ήταν περιορισμένος –αν και μετά το 1922 μερικοί Μικρασιάτες πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη, δραστηριοποιήθηκαν στον συγκεκριμένο κλάδο και ίσως εμπλούτισαν την ηπειρωτική παράδοση και με τη δική τους κληρονομημένη τεχνική γνώση και αισθητική. Τα Γιάννενα αυτής της περιόδου βιώνουν καθεστώς υπανάπτυξης και βρίσκονται εν αναμονή της ανάπτυξης και της εκβιομηχάνισης, ωστόσο οι εξελίξεις καθορίστηκαν από το διεθνές, το εθνικό και το περιφερειακό πλαίσιο. Είναι η στιγμή που η επιλογή των υποκειμένων να μην υποκύψουν στη φτώχεια και την περιθωριοποίηση τα ώθησε να αναλάβουν μια κοινωνική ευθύνη που τους επέτρεπε όμως να διεκδικήσουν με τη σκληρή εργασία τους, ως δικαίωση, τις κατακτήσεις του παρελθόντος. Έτσι, δίνουν συνέχεια στην άσκηση της τεχνικής και της χειροτεχνικής δραστηριότητάς τους, με προ-

οπτική, ωστόσο, βιώσιμη και αναπτυξιακή. Ως σταθεροί συντελεστές της βιωσιμότητας του κόσμου της χειροτεχνικής εργασίας του ασημιού, στα δεδομένα του σύγχρονου καπιταλισμού προβάλλουν ως η μικρή, οικογενειακής μορφής, επιχείρηση, στην οποία διαπλέκονται με εμφανή τρόπο οι συγγενικές, εργασιακές και κοινωνικές σχέσεις, η σκληρή και ατέλειωτη χειροτεχνική εργασία όλων, ο χώρος και τα εργαλεία, η διαθεσιμότητα του εργατικού δυναμικού που προέρχεται από τον αγροτικό –ορεινό κατά βάση– κόσμο, η ευέλικτη προσαρμοστικότητα, η κληρονομημένη τεχνική εμπειρία, η τοπική παράδοση ευρύτερα.

Στην πολλαπλώς, τέλος, αξιοδοτούμενη και νοηματοδοτούμενη τοπική παράδοση της τέχνης την οποία αισθάνονται οι φορείς της, οι τεχνίτες ενσωματώνουν τον διαμορφωμένο από γενιά σε γενιά χαρακτήρα των τεχνικών παραγωγής και διακόσμησης και την εμπλουτίζουν με νέα στοιχεία, τεχνικές και υλικά: αφομοιώνουν το αξιακό/πολιτισμικό σύστημα και αποπνέουν το διαμορφωμένο, στο πλαίσιο των συντεχνιών, μαθησιακό, οργανωτικό και εργασιακό μοντέλο εργασίας, κοινωνικής ζωής και πολιτισμού:²⁵

Εμείς εδώ δουλέψαμε με την παράδοση. Έτσι πήγαινε από γενιά σε γενιά. Εγώ έμαθα τη δουλειά απ' τον πατέρα μου και άμα λέω δουλειά, λέω τη τέχνη. Όλα τα κάναμε απ' την αρχή, με το χέρι όλα, ώσπου να βγάλουμε το κάθε πράμα έτοιμο. Χρόνια ήθελες να τα μάθεις όλα αυτά, όλες τις φάσεις και να τα κάνεις με τη σειρά. Ήταν μεγάλο πράμα να σε πούνε μάστορα, καλό τεχνίτη, νά 'χεις τέτοια φήμη. Και αυτό δεν το είχες μόνο με τη μαστοριά στην τέχνη σου. Τό 'χες και με τη συμπεριφορά και μεταξύ μας και με τον πελάτη, με όλα. Είχες και υποστήριξη, ο ένας με τον άλλο και από την οικογένεια και τον συγγενή και παραέξω.

(Μίμης Χατζής, Ιανουάριος 1997)

Στις πρακτικές προσαρμογής εντάσσεται η μετακίνηση και εγκατάσταση σε άλλους τόπους, όπου ανοίγουν οι ίδιοι εργαστήρια ή εργάζονται ως τεχνίτες (κυρίως στην Αθήνα²⁶ και τη Θεσσαλονίκη), η ανάληψη του ρόλου α) του δασκάλου στη δημιουργούμενη το 1930 Σχολή Αργυροχοΐας που αποτέλεσε παράρτημα του Οικοτροφείου του Γεωργίου

25. «Παλιά μας συνήθεια είναι να γλεντάμε όλοι μαζί την Τσικνοπέμπτη. Κάθε Τσικνοπέμπτη τα αφεντικά μας, τα μαστόρια μας μάς 'κάναν τραπέζι, όχι μόνο στην αργυροχοΐα αλλά και στα άλλα εργαστήρια. Ιδίως στην αργυροχοΐα το είχαν έθιμο οπωσδήποτε και μας 'κάναν τραπέζι. Τρώγαμε μέσα στο εργαστήριο, έφτιαχνε πίτες η γυναίκα του αφεντικού, πίναμε και κρασί, πολλές φορές μεθάγαμε.» (Βύρων Κυριαζής)

26. Στην πόλη της Αθήνας επικρατεί η μικρή εργαστηριακή ή οικιακή βιοτεχνία. Μεταξύ αυτών ασκείται, στο ίδιο πλαίσιο, και η αργυροχρυσοχοΐα (Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σ. 152).

Σταύρου,²⁷ β) του μάστορα που παρέχει στο εργαστήριό του πρακτική γνώση στον μαθητευόμενο ή εργασία στον ημειδικευμένο τεχνίτη. Οι τεχνίτες αυτής της περιόδου κουβαλούν τα χαρακτηριστικά και τη γνώση του τύπου του ολοκληρωμένου χειροτέχνη (αυτού δηλαδή που γνωρίζει και ασκεί όλες τις τεχνικές και συμμετέχει σε όλες τις φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας), του σκληρά εργαζόμενου αλλά και κοινωνικά αγνωρισμένου μάστορα. Από την επόμενη γενιά οι τεχνίτες τείνουν προς εξειδίκευση ως προς την τεχνολογία και τη γνώση για την οργάνωση της παραγωγής. Αναπτύσσονται, σταδιακά, εργαστήρια που ασχούν μόνο τη διακοσμητική τεχνική του «σκαλιστού» ή εργαστήρια που ασχολούνται μόνο με την τεχνική του σαβάτ, και εργαστήρια που είναι «ειδικευμένα» στα κοσμήματα, ενώ κάποια άλλα ειδικεύονται στα εκκλησιαστικά αντικείμενα.²⁸ Πρόκειται στην ουσία για έναν τρόπο οργάνωσης της τοπικής παραγωγής, για ένα είδος επιμερισμού της, που ανταποκρίνεται, μεταξύ άλλων, στην ανάγκη κάλυψης της ζήτησης μιας καινούριας, διαφοροποιημένης καταναλωτικής αγοράς, την οποία διαμόρφωνε η αστικοποίηση.

27. Η συνέχιση και η ανάπτυξη της ασημοργίας στα Γιάννενα οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στην ίδρυση και λειτουργία της προαναφερθείσας Σχολής και αυτών που την διαδέχθηκαν. Η Σχολή Γεωργίου Σταύρου λειτούργησε για μια δεκαετία περίπου (έως το 1940). Το 1959 ιδρύθηκε Σχολή που εποπτευόταν από τον Εθνικό Οργανισμό Ελληνικής Χειροτεχνίας και στη συνέχεια (από το 1975) η ίδια τέθηκε υπό την εποπτεία του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού. Στη μνήμη των ασημοργών έχει χαραχθεί η εμπειρία της μαθητείας τους στη Σχολή Γ. Σταύρου όχι τόσο ως προς την εκπαίδευση που παρείχε και που αξιολογείται θετικά, όσο για την πειθαρχημένη, ιδρυματικού χαρακτήρα, καθημερινότητα την οποία επέβαλλε στους μαθητευόμενους που ήταν, στην πλειονότητά τους, παιδιά από χωριά, σε κάποιο ποσοστό ορφανά, και κατά τη διάρκεια της μαθητείας τους φιλοξενούνταν στο Οικοτροφείο του Γ. Σταύρου, όπως αργότερα και της Σχολής του ΕΟΕΧ/ΕΟΜΕΧ: «Ήταν σκληρά, ειδικά αν ήσουν κάπως ζωηρός. Εκείνο που με ενοχλούσε είναι ότι ήμασταν σαν στρατιωτάκια. Και μοναχά μας. Δεν είχαμε παρέες με τους Γιαννιώτες. Εγώ δεν πρόλαβα αυτή τη σχολή. Πήγα στο ΕΟΕΧ, ήταν στο Κέντρο, εκεί στο Παλλάδιο, από πάνω μέναμε και κάτω γίνονταν τα μαθήματα και τα εργαστήρια, οι συμπεριφορές πάνω κάτω ίδιες... Από μικρά παιδιά αρχίζαμε και τα μαθαίναμε όλα... Δεν ήταν εύκολο... Από μικρά παιδιά, τα πιο πολλά απ' τα χωριά έρχονταν να μάθουν, με ταλαιπωρία πολύ, να κάτσουν χρόνια και μετά να γίνουν υπάλληλοι και μετά να ανοίξουν κάποιοι και το δικό τους εργαστήριο». Σημειώνεται παρεχβατικά ότι οι τεχνίτες έχουν καταστήσει γενικότερα κοινό τόπο της μνήμης τους τη φάση της μαθητείας, όπως και αυτήν του ασκούμενου τεχνίτη ή και του απλού μισθωτού υπαλλήλου στο εργαστήριο, πριν καταφέρουν να ανοίξουν το δικό τους εργαστήριο. Μακρόχρονες, επίπονες και σκληρές γι' αυτούς εμπειρίες, καθώς ως φάσεις της εργασιακής ζωής τους παρέπεμπαν στην απλήρωτη, χωρίς ωράριο και αναγνώριση, εργασία. Βλ. και Γιασ. Μωυσειδίου, *Η αργυροχοΐα στην Ήπειρο*, Αθήνα 1983, σ. 46-49.

28. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι τα εργαστήρια του Κέκλα (και Μεντή που φιλοξενείται) και του Λάμπρου είναι επίσης προσανατολισμένα στην παραγωγή εκκλησιαστικών ειδών με την τεχνική του συρματερού, του Βαρτζώκα και Κυριαζή στην παραγωγή σκαλιστών ειδών, στην τεχνική του σαβάτ σε κοσμήματα είναι του Ζερβού-Οικονόμου, στην τεχνική των χυτών στο χώμα του Βασ. Κυριαζή και του Δημητρούλα, και χυτών πρέσσας του Ευθυμίου.

ο τουρισμός και το ρεύμα του βιοτεχνικού φολκλορισμού.²⁹ στην ανάγκη, επίσης, αντίδρασης στον ανταγωνισμό που διαμόρφωναν τα εισαγόμενα, φτηνότερα προϊόντα από την Ανατολή (Ινδία, Ταϊλάνδη, Τουρκία κ.λπ.) και τα βιομηχανοποιημένα ευρωπαϊκά (της Ιταλίας κυρίως). Προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού προβαίνουν σε στοιχειώδη βελτίωση του εξοπλισμού του εργαστηρίου, κάνοντας χρήση άτοκων μακροχρόνιων δανείων και επιδοτήσεων που παρέχει ο ΕΟΜΕΧ, δοκιμάζουν τη χρήση νέων υλικών και σχεδίων, και προωθούν, κάποιοι από αυτούς, με σύγχρονους τρόπους τα προϊόντα τους (π.χ. με διαφημιστικά φυλλάδια και με συμμετοχή σε εκθέσεις προϊόντων λαϊκής τέχνης).

Στη δίνη των προσπαθειών προσαρμογής και επιβίωσης διαμορφώνονται στους κόλπους της επαγγελματικής ομάδας κατά τις δεκαετίες 1970-1980 ταξινομήσεις, κατηγοριοποιήσεις, εντάξεις και αποκλεισμοί προσώπων, χώρων, συμπεριφορών και αντιλήψεων. Ένας αριθμός εργαστηρίων παραμένει προσκολλημένος στις παραδοσιακές τεχνικές, στον υποτυπώδη μηχανικό εξοπλισμό του και στις άτυπες, επίσης, μορφές εργασίας –στον βαθμό που αυτή παρέχεται με το κομμάτι σε άλλα εργαστήρια, με διακανονισμό, με την πρακτική του Φασόν, ίσως και της μεμονωμένης παραγγελίας, ή στον βαθμό που βοηθά στο εργαστήριο το γυναικείο φύλο ή τα παιδιά. Πρόκειται για εργαστήρια που χωροθετικά βρίσκονται σε μη κεντρικές συνοικίες της πόλης, στεγάζονται συχνά σε χώρο του σπιτιού και μπορεί να μη διαθέτουν άδεια λειτουργίας και σφραγίδα του Τεχνικού Επιμελητηρίου. Άλλα εργαστήρια χαρακτηρίζονται ως «βιοτεχνικά» ή ως σύγχρονες μονάδες «μαζικότερης παραγωγής» (του Ζάρρα, του Ευθυμίου, του Καλαμπόκη κ.ά.). Διαθέτουν σύγχρονα μηχανολογικά μέσα (υδραυλική πρέσα, χυτόπρεσα κ.λπ.), τα οποία περιορίζουν τη χειρονακτική εργασία και τυποποιούν το προϊόν. Οι ασημουργοί κάνουν λόγο και εδώ για χειροποίητη εργασία, εφόσον το μεγαλύτερο μέρος της δουλειάς περνάει από το χέρι. Οι ίδιοι υποστηρίζουν ότι η χρήση των σύγχρονων μηχανικών μέσων απλά διευκολύνει τη χειρονακτική εργασία, επαυξάνει την παραγωγή και απελευθερώνει χρόνο και δυνάμεις που επενδύονται αλλού: στην οικογένεια, στις κοινωνικές σχέσεις. «Έτσι βγαίνει μεροκάματο. Παλιότερα με το χέρι κάναμε μέρες για να τελειώσουμε κάτι. Στο καμίνι με το χέρι, στον κύλινδρο με το χέρι, στο σχήμα, στο στολίδι, σε όλα». «Ηλεκτροκίνητος» κύλινδρος για την εξέλαση ήλθε στα Γιάννενα μετά το 1965. Ός τότε ήθελες πολύ χρόνο και δουλειά να κάνεις το ασήμι φύλλο. Σε αυτά τα εργαστήρια μπορεί να εργάζονταν εκτός από τον ιδιοκτήτη-μάστορα και τεχνίτες με

29. Εκφράζεται έντονα στις δεκαετίες 1970 και 1980 και δίνει σημαντική ώθηση στη χειροτεχνική δραστηριότητα και στην αναπαραγωγή «παραδοσιακών» κοσμημάτων και σκευών.

τη μορφή της μισθωτής εργασίας (έννας έως δέκα σε κάθε εργαστήριο), όπως επίσης και ένας αριθμός μαθητευομένων, συμβοηθούτων συγγενών κ.λπ.

Σε όποιον πάντως τύπο και επίπεδο τεχνολογικής οργάνωσης και αν ανήκει το εργαστήριο, διαπιστώνεται ότι η τεχνολογία δεν προβάλλει μόνο ως τεχνική πράξη αλλά ως περίπλοκη διαδικασία που συνθέτει ποικιλία εργαλείων, ανθρώπων, εργασιακής γνώσης και ενέργειας, πόρων κ.λπ. σε μια σχέση συνάρθρωσης, διαρθρωμένης στον χώρο και στον χρόνο. Η τεχνολογική, αναλυτικότερα, διαδικασία εμφανίζεται να εγγράφει, να ενσωματώνει ένα ευρύ σύνολο κοινωνικών σχέσεων. Τα εργαλεία π.χ. και η γνώση της χρήσης τους εμπεριέχουν την ισχύ και την άσκηση ελέγχου του κατόχου τους (του μάστορα-ιδιοκτήτη) πάνω στα άλλα μέλη του εργαστηρίου (στους μισθωτούς π.χ. τεχνίτες, στους μαθητευόμενους κ.λπ.) και στην όλη παραγωγική διαδικασία. Εμπεριέχουν, επίσης, σχέσεις συνταύτισης εργαλείου/εργασιακού χώρου και μάστορα. Για τους τεχνίτες π.χ. που δουλεύουν με την τεχνική του «σκαλιστού», ο μικρός ξύλινος πάγκος και τα «σπιτσούνια», τα μικρά δηλαδή εργαλεία (καλέμια) με τα οποία σφυρηλατούν το μέταλλο για τη διαμόρφωση του διακοσμητικού στοιχείου πάνω σε ένα αντικείμενο, προσδιορίζει ως πραγματικός και συμβολικός χώρος το «είναι» του εργαστηρίου και του μάστορα:

Σαν τα μάτια μου τα έχω τα σπιτσούνια, παρακολουθώ μη χαλάσουν, μη στραβώσουν, μη χαθούν, γιατί τότε θα αλλάξει η δουλειά στο σκάλισμα, θα φανεί η διαφορά με την ατέλεια ή με το σκάλισμα που θα κάνεις με άλλα, καινούρια φέρ' ειπείν. Αλλάζει η δουλειά, αλλάζεις κι εσύ, το όνομά σου δηλαδή. Έτσι τα προσέχουμε σαν τα μάτια μας. Μην τα αγγίξει κανένας άλλος.

(Γ. Καρυοφύλης, ετών 72)

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η χειροτεχνική δραστηριότητα της ασημουργίας ίσως να αντιμετωπίζεται από κάποιους ως ένα κατάλοιπο του παρελθόντος, μια ετεροχρονισμένη επιβίωση που θέτει και τους κοινωνικούς συντελεστές της στο περιθώριο της σύγχρονης αγοράς και κοινωνίας. Στην ουσία πρόκειται για μια εξελισσόμενη, συνεχιζόμενη δραστηριότητα που εξασφάλισε τη συνέχειά της –αναφέρεται ενδεικτικά ότι από τη μεταπολεμική περίοδο, και κυρίως από το 1960 έως το 1980, υπάρχουν 300 περίπου εργαστήρια στην πόλη και μεγαλύτερος αριθμός τεχνιτών. Οι τεχνίτες ασημουργοί, βασιζόμενοι πάνω στη συνεχιζόμενη παράδοση του χειροτεχνικού εργαστηρίου και του κόσμου του, με κεντρικά σημεία αναφοράς την τεχνολογία, νοούμενη ως διαδικασία που ενσωματώνει ένα ευρύ πεδίο κοινωνικών σχέσεων, τον αναγνωρισμένο μάστορα και τον τύπο του ολικού χειροτέχνη, τη μικρή τεχνική βελτίωση του εργαλειακού εξοπλισμού, την οικογενειακής μορφής «επιχείρηση»,

την αξιολόγηση του εργασιακού και κοινωνικού τους προσώπου, βάσει του ποιοτικού αποτελέσματος της δουλειάς τους (αισθητικό, χειροποίητο, ανθεκτικό στον χρόνο), την τοπικότητα της δραστηριότητας —«Από τα Γιάννενα λένε ακόμα ότι ξεκίνησε η τέχνη»—, την ευέλικτη προσαρμογή, κατάφεραν ως σήμερα να κάνουν βιώσιμη τη χειροτεχνική τους εργασία, να ανοίξουν την προοπτική μιας αναπτυξιακής ίσως συνέχειας, ανταποκρινόμενοι θετικά στη συγκυρία της ανάδειξης και εμπορευματοποίησης της πολιτιστικής ιδιαιτερότητας ή της τοπικότητας (π.χ. τοπικών, παραδοσιακών, χειροτεχνικών κ.λπ. προϊόντων). Ο δικός τους, άλλωστε, πραγματικός και συμβολικός κόσμος συνιστά το κατεξοχήν πεδίο που συμμετέχει στη διαδικασία συγκρότησης της πολιτισμικής ταυτότητας της πόλης: Τα Γιάννενα, η πόλη δηλαδή «των γραμμάτων, των τεχνών, των θρύλων και των μύθων», έχει επιλέξει να προβάλει ως συστατικό στοιχείο της τοπικής πολιτισμικής της ταυτότητας την «τέχνη» της ασημουργίας και τους συντελεστές της, ενσωματώνοντας την ιστορία και τη μνήμη³⁰ των Καλαρρυτινών μαστόρων: «Η πόλη των ασημουργών σάς καλωσορίζει», «Γιάννενα, η πόλη των ασημουργών», γράφουν οι επιγραφές στις δύο εισόδους της πόλης.

Πρόκειται εν τέλει για θεμελιωτικά στοιχεία που συνθέτουν μια ξεχωριστή λογική προσαρμογής και επιβίωσης στον σύγχρονο κόσμο της αγοράς και της κοινωνίας: για λογικές προσαρμογής και ένταξης κοινωνικών ομάδων και συνόλων, που δείχνουν ότι οι ρυθμιστικοί παράγοντες των κοινωνικών σχέσεων και των αλλαγών δεν είναι μόνο η οικονομία.

30. Στους Καλαρρυτίτες, όπου άκμασε αυτή η δραστηριότητα αλλά εν τέλει έσβησε οριστικά, η διαδικασία διαπραγμάτευσης και συγκρότησης της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας και των προσώπων βασίζεται περισσότερο στην πολιτιστική βιογραφία των αντικειμένων (I. Kopytoff, «The cultural biography of things, commoditization as a process», στο: A. Appadurai [ed.], *The Social Life of things: commodities in cultural perspective*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 1986. Βλ. και Karin Dannehl, «Object biographies: from production to consumption», στο: Karen Harvey (ed.), *History and material culture. A student's guide to approaching alternative sources*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2009, σ. 123-138). Αυτά τα ασημένια αντικείμενα που κουβαλούν το βάρος μιας κοινωνικής, εμπορευματικής και κοινωνικής λειτουργικότητας και χρήσης, εγγενούς, επίσης, αισθητικής και αξίας, μετατρέπονται σε δυναμικά πεδία δράσης και παράγουν, τελικά, αποτελέσματα πάνω στα πρόσωπα. Στο χωριό υπάρχει π.χ. ένα παλιό ασημοσταχωμένο Ευαγγέλιο που φιλοτέχνησε ο Αθ. Τσιμούρης τον 18ο αιώνα (βλ. Πόπη Ζώρα, *Δύο μεγάλοι μαστόροι του ασημιού*, ό.π. Από τότε, αφού διέγραψε μια διαδρομή ως χρηστικό, και ευρύτερα πολιτισμικό, αντικείμενο της χριστιανικής λατρείας («αυτό το ευαγγέλιο κρατούσε κάθε Κυριακή και γιορτή ο παπάς και διάβαζε, και αυτό ασπαζόμουνο κάθε Κυριακή»), έγινε το ακριβό κειμήλιο του παρελθόντος, μια υλική μνήμη που έχει μετατραπεί σε ένα δυναμικό πεδίο δράσης που συμμετέχει στη διαδικασία συγκρότησης της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας και της ταυτότητας των εμπλεκόμενων υποκειμένων. Αυτό το κειμήλιο μεταβιβάζεται κάθε χρόνο σε ένα επιλεγμένο μέλος του χωριού, το οποίο και αναλαμβάνει την ιερή αποστολή της φύλαξής του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19ο αι.*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986.
- Chamberlane P., Bornat J. and Wengraf T., *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, Taylor and Francis / Routledge, Λονδίνο 2000.
- Dannehl Karin, «Object biographies: from production to consumption», στο: Karen Harvey (ed.), *History and material culture. A student's guide to approaching alternative sources*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2009, σ. 123-138.
- Halbwachs Maurice, *La mémoire collective*, Paris 1950· αγγλική μετάφραση: *Collective Memory*, Νέα Υόρκη 1980.
- Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, 1877-1945*, Νεφέλη, Αθήνα 2013.
- Kopytoff Igor, «The cultural biography of things, commoditization as a process», στο: A. Appadurai (ed.), *The Social Life of things: commodities in cultural perspective*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 1986.
- Ζάγκλη-Μπόζιου Μαίρη, *Ιστορικός οικισμός στις κορυφές της νοτιοδυτικής Πίνδου, Καλαρρότες. Οδηγός. Ιστορία – Αξιοθέατα – Περιηγήσεις, Κοινότητα Καλαρρυτών*, χ.τ. 2005.
- Ζώρα Πόπη, *Δύο μεγάλοι μαστόροι του ασημιού: Αθανάσιος Τσιμούρης – Γεώργιος Διαμάντης Μπάφας*, εκδ. EOMMEX, Αθήνα 1972.
- Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα – Ολυμπίου Εύη, *Άνθρωποι και παραδοσιακά επαγγέλματα στο Αιγαίο III, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού*, Αθήνα 2003.
- Κουτελάκης Χαράλαμπος, *Έλληνες αργυροχρυσοχόοι και ξυλογλύπτες*, Σμίλη, Αθήνα 1996.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά μελετήματα*, τ. 2, Πορεία, Αθήνα 1993.
- Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα (1950-1967)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Λάμπρου Σπ., «Συρράκον και Καλαρρότες», *Εστία*, τ. Β' (1881).
- Μελετίου Γεωγραφία, *Β' έκδοσις, επαυξηθείσα μετά και των Παραρτημάτων, και Πέντε Γεωγραφικών Πινάκων και επιδιορθωθείσα υπό Ανθίμου Γαζή, του Μηλιάτου*, Βενετία 1807.
- Μέρτζιου Κ., «Το εν Βενετία Ηπειρωτικών Αρχείον», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936).
- Μπάδα Κων., «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο: Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001)*, Δήμος Αγρινίου, Μεταίχιμο, Αθήνα 2003, σ. 117-130.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, *Ο κόσμος της εργασίας. Ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18ος-20ός αι.)*, Πλέθρον, Αθήνα 2004.
- Μπάδα Κωνσταντίνα – Αργυρού Έφη, «Η κοινωνία και ο πολιτισμός της “υποτιμημένης” εργασίας: Από τη ψυχοθυγατέρα, τη δουλεύτρα, την υπηρέτρια και τη γυναίκα στην αλλοδαπή οικιακή βοηθό», στο: Ιορδάνης Ψημμένος (επιμ.), *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό προσωπικό*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 89-112.
- Μπουτζουβή Αλέκα (επιμ.), *Σκόπελος. Η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής. Οι χειροτέχνες αφηγούνται...*, Κατάρτι, Αθήνα 1999.
- Μωυσειδίου Γιασ., *Η αργυροχοΐα στην Ήπειρο*, Αθήνα 1983.

- Narotzky Susana, *Οικονομική ανθρωπολογία. Νέοι προσανατολισμοί*, επιμ. Μ. Σπυριδάκης, μτφρ. Αθηνά Σίμογλου, Σαββάλας, Αθήνα 2007.
- Nora P., «Mémoire collective», στο: J. Le Goff, P. Chartier, J. Revel (eds.), *L'histoire nouvelle*, Retz, Παρίσι 1978, σ. 73-106.
- Ντάτση-Δάλλα Ευαγ., *Τα ισνάφια μας τα βασιλεμένα, Τα Γιάννινα των μαστόρων και των καλφάδων*, εκδ. Γαβριηλίδης – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006.
- Παπαγεωργίου Γ., *Οι συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αι. (αρχές 19ου αι. ως 1912)*, Γιάννινα 1982.
- Παπαγεωργίου Γ., *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου – αρχές 19ου αι.)*. Ένα μαθηματάριο εμπορίου του Αθανάσιου Ψαλίδα, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1990.
- Παπαγεωργίου Γ., «Μαρτυρίες για τις δραστηριότητες Καλαρρυτινών εμπόρων (τέλη 18ου αιώνα – 1821)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 30 (1992) 171-189.
- Παπαδόπουλου Στ., *Η χαλκοτεχνία στον ελληνικό χώρο (1900-1975), κατά τις προφορικές μαρτυρίες των χαλκουργών*, τ. 1, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα Ναυπλίου, Ναύπλιο 1982.
- Παπαδοπούλου Βαρβάρα, «Ηπειρώτες χρυσοί και αργυροχόοι. Συμβολή στη μελέτη της ηπειρωτικής αργυροχοΐας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 39 (2005) 51-102.
- Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Πετράκη Γεωργία, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο: Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.
- Πετράκη Γεωργία, *Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας*, Gutenberg, Αθήνα 2007.
- Πλουμίδης Γ., «Συμβολή στην ιστορία του εμπορίου των Ηπειρωτών με τη Βενετία (18ος αι.)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 41 (2007) 9-33.
- Ρόκου Βασιλική, «Η ορεινή πόλη της κτηνοτροφίας, πόλη της υπαίθρου. Τρία ηπειρωτικά παραδείγματα: Μοσχόπολη, Μέτσοβο, Συρράκο», στο: *Πρακτικά Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και νεοελληνικό κράτος*, τ. Β', Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 75-82.
- Ρόκου Βασιλική, *Τα βυρσοδεψεία των Ιωαννίνων. Από το εργαστήριο στο «εργοστάσιο» της βιοτεχνικής πόλης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
- Σπυριδάκης Μάνος, «Η μαστοριά ως λαϊκή κουλτούρα», *Διαβάζω*, τχ. 404 (2000) 120-124.
- Σπυριδάκης Μάνος, *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, Παπαζήσης, Αθήνα 2010.
- Συρράκο – Πέτρα – Μνήμη – Φως, Πνευματικό Κέντρο Κοινότητας Συρράκου, χ.τ. 2004.
- Τσιάρτα Α., «Οι Καλαρρυτινοί αργυροχόοι Νικόλαος και Κωνσταντίνος Ποντίκης. Τα έργα τους και η συμβολή τους στην ηπειρωτική αργυροχοΐα (τέλη 18ου – αρχές 19ου αιώνα)», στο: Χ. Δ. Μεράντζας (επιμ.), *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου για τα Τζουμέρκα. Ο τόπος, η κοινωνία, ο πολιτισμός. Διάρκειες και τομές*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων, Ιωάννινα 2008, σ. 417-428.

- Τσιώλης Γεώργιος, *Αποβιομηχάνιση και βιογραφικοί μετασχηματισμοί. Ιστορίες ζωής βιομηχανικών εργατών του Λαυρίου*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών – Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο 2002.
- Οικονομάκη-Παπαδοπούλου Γ., «Το λαγάρισμα των πολύτιμων μετάλλων», *Εθνογραφικά* 6 (1989) 46-47.
- Φίλος Στέφανος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, Αθήνα 2000.
- Χαντζαρούλα Ποθητή, *Σμιλεύοντας την υποταγή: οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012.
- Χρυσοβέργης Γιάννης, «Τεχνολογική καθυστέρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα τέλη του 18ου αι.», στο: *Πρακτικά του Συμποσίου «Κουλτούρα και τεχνολογία»*, Praxis / Παρουσία, Αθήνα 1990, σ. 211-218.
- Ψυχογιός Δημ. (επιμ.), *Ο οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός των αγροτικών κοινοτήτων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987.

